Michiel Dehaene and Els Vervloesem

When Urban Design Leaves Some Room/ Shifting Degrees of Indeterminacy in Rotterdam-Zuid

The Leitbild of the 'open city'[1] pictures the urban habitat as a scenario able to evolve over time and accommodate the various desires and ambitions of new individuals and groups that were not previously part of this habitat. The notion of the open city categorises the urban environment as an opportunity structure, a spatial ecosystem filled with options and choices. This ecology of the open city is made possible by a certain level of indeterminacy in the way in which the social significance of the space is produced and societally constructed.[2]

Urban critics who focus on the everyday[3] tend to see the work of urban planners and designers as a limitation on the opportunities that emerge in the use and appropriation of urban space. Looked at things the other way round, however, opportunities are not simply produced by abstaining from planning. Vacant lots, city outskirts, abandoned buildings, undefined spaces may exert an extraordinarily positive influence on the imagination, but by the same token they are a denial of all the opportunities offered by a well-functioning urban environment. Fixed frameworks and a broad range of use options are antithetical, but they are also interdependent. Between indeterminacy and over-determinacy there is a broad spectrum of spatial registers in which to play the game of

1
The notion of the 'open city' has a complex and layered interpretation. See, among others, Pieter Uyttenhove, 'De Open Stad', in Mieke Dings (ed.), de Stad (Rotterdam: 010 Publishers, 2006), 262-273. In the context of our essay the term is used as a general label for the convergence that can be discerned in the discourse of an urbanophile generation of urban designers, in which the city is characterised as a socially open and emancipating environment. The book recently compiled for the 2009 Rotterdam Architecture Biennale is a good illustration of this discourse: Tim Rienets, Jennifer Siegler and Kees Christiaanse (eds.), Open City: Designing Coexistence (Amsterdam: Sun Architectuur, 2009).

2
Jean Remy and Liliane Voyé, Ville, Ordre et Violence. Formes spatiales et transaction sociale (Paris: Presses universitaires de France, 1981). See also Setha Low, On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture (Austin: University of Texas Press, 2000).

3
To Henri Lefevre urban planning was directly associated with repressive government action. This tone is nuanced in the discourse on everyday urban planning (cf. Margaret Crawford, et al.). But the undertone is still that most urban planning fails to understand the everyday functioning of the context in which it operates and treats it incorrectly as a result.

Michiel Dehaene en Els Vervloesem

Wanneer stedenbouw de ruimte laat/ Schuivende graden van onbepaaldheid in Rotterdam-Zuid

Het Leitbild van de 'open stad'[1] beschrijft de stedelijke leefwereld als een scenario dat in de tijd kan evolueren en de verschillende wensen en ambities van nieuwe groepen en individuen die voorheen niet tot die leefwereld behoorden, kan opnemen. De notie open stad typeert het stedelijk milieu als een kansenstructuur, een ruimtelijke ecologie vol opties. Deze ecologie van de open stad bestaat bij gratie van een zekere mate van onbepaaldheid met betrekking tot de wijze waarop de sociale betekenis van de ruimte wordt geproduceerd en maatschappelijk geconstrueerd.[2]

Bij stadscritici met grote aandacht voor het dagelijkse[3] ontstaat al snel de neiging om het werk van stedenbouwers en ontwerpers als een inperking te zien van de mogelijkheden die in het gebruik en de toeëigening van de ruimte tot stand komen. Maar andersom bekeken zijn mogelijkheden tot gebruik en toeëigeningen niet louter een product van stedenbouwkundige onthouding. De braakliggende terreinen, de randen van de stad, de verlaten panden, de onbestemde ruimten, hebben misschien een uiterst positieve impact op de verbeelding, maar ze zijn net zo goed een miskenning van alle mogelijkheden die een goed functionerend stedelijk milieu kan bieden. Vastgelegde kaders en een breed scala aan gebruiksmogelijkheden staan op gespannen

1
De notie 'open stad' heeft een complexe en gelaagde betekenis. Zie ondermeer: Pieter Uyttenhove, 'De Open Stad', in: Mieke Dings (red.), de Stad (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006), 262-273. In onze tekst wordt het begrip gehanteerd als globale aanduiding voor de convergentie die kan waargenomen worden in het discours van een urbanofiele generatie stedenbouwkundigen, waar de stad als een sociaal open en emanciperend milieu wordt gekarakteriseerd. Het boek Open city, samengesteld naar aanleiding van de Architectuur Biënnale Rotterdam 2009, is een goede illustratie van dit vertoog. Tim Rienets, Jennifer Siegler en Kees Christiaanse (red.), Open City: Designing Coexistence (Amsterdam: Sun Architectuur, 2009).

2
Jean Remy en Liliane Voyé, Ville, Ordre et Violence. Formes spatiales et transaction sociale (Parijs: Presses universitaires de France, 1981). Zie ook: Setha Low, On the Plaza. The Politics of Public Space and Culture (Austin: University of Texas Press, 2000).

3
Henri Lefebvre associeerde stedenbouw rechtstreeks met repressief overheidsoptreden. In het vertoog rond alledaagse stedenbouw (zie o.a. Margaret Crawford) wordt deze toon bijgesteld. Maar de ondertoon blijft dat de meeste stedenbouw het dagelijks functioneren van de context waarin ze opereert, niet begrijpt en bijgevolg mismeestert.

giving and taking space. In that sense, designing the open city seems mainly an exercise in dealing with the relative indeterminacy inherent to well-functioning urban environments. The challenge is to find ways to include this indeterminacy in the spatial design of the city.

In this story about Rotterdam-Zuid (the part of Rotterdam south of the Maas River), we aim to demonstrate how difficult this challenge is. We examine the ways in which urban design has struggled to sustain, create and generate conditions that are merely semi-determined – to leave room for the unexpected, the undefined. We look at the gap between the design of the space and the way it has subsequently functioned. A story like this might, essentially, be told about any place taken over by urban life. What makes Oud Zuid (Old South) an interesting place for such an exercise are its constantly changing uses within a spatial framework that has not altered all that dramatically since this part of the city was founded. What is remarkable is that some locations bear this evolving use amazingly well, while other spaces seem trapped in a permanent process of renewal.

Looking back on several key moments, we present not just a different kind of urbanism, but a different Zuid. Not the Zuid some pine for nostalgically, based on a romanticised history of poor but happy working-class districts,[4] nor the Zuid that, after the criticism of large-scale, mostly infrastructural interventions that

voet, maar hangen ook van elkaar af. Tussen onbepaaldheid en overbepaaldheid ligt een scala aan ruimtelijke registers waarin het spel tussen ruimte geven en nemen gespeeld kan worden. Aan de open stad ontwerpen lijkt in die zin vooral een oefening in omgaan met de relatieve onbepaaldheid, die eigen is aan goed functionerende stedelijke milieus. Het komt er dus op aan om die onbepaaldheid op een of andere manier op te nemen in het ruimtelijk ontwerp van de stad.

In dit verhaal over Rotterdam-Zuid willen we laten zien hoe moeilijk dit is. We gaan in op de worsteling van de stedenbouw om condities te ondersteunen, te creëren en te genereren, die slechts half bepaald zijn; om ruimte open te laten voor het onverwachte, het onbestemde. We kijken naar de afstand tussen het ontwerp van de ruimte en hoe die naderhand is gaan functioneren. Een dergelijk verhaal kan in principe over eender welke plek waarvan het stedelijk leven bezit heeft genomen, worden verteld. Wat Oud Zuid voor dergelijke oefening tot een interessante plek maakt, is het wisselend gebruik binnen een ruimtelijk kader dat sinds het ontstaan van dit stadsdeel niet zo ingrijpend is veranderd. Daarbij valt op dat sommige plekken dit veranderend gebruik wonderlijk goed verdragen, terwijl andere ruimten in een permanent verbouwingsproces gevangen lijken te zitten.

Terugblikkend op een aantal sleutelmomenten, tonen we zowel een ander Zuid als een andere stedenbouw. Niet het Zuid waarnaar nostalgisch terugverlangd wordt vanuit een

View of Rotterdam-Zuid by E. Hesmert (1904). Katendrecht and the Maashaven harbour are largely completed; Afrikaanderwijk is still in development

Zicht op Rotterdam-Zuid door E. Hesmert (1904). Katendrecht en de Maashaven zijn grotendeels gerealiseerd; Afrikaanderwijk is in ontwikkeling

followed the Second World War, fell prey to spatial fragmentation, or even Zuid as a collection of deprived immigrant neighbourhoods leading the hit parade of deprived urban areas in the Netherlands, but a section of the city that has managed, occasionally thanks to but often in spite of urban renewal efforts, to reinvent itself time and time again, although recent developments have increasingly left it gasping for breath.

Nineteenth-Century Rationalism and Its Side-Effects

In 1879, following the fraud and bankruptcy of the dynamic private entrepreneur Lodewijk Pincoffs, who had been first to tackle the expansion of Rotterdam's port in Zuid, the city was forced, after years of procrastination, to take matters into its own hands.[5] Extending the port along the left bank of the Maas became a priority. The city's director of Public Works, Gerrit De Jongh, was charged with the task, and he set to work as an enlightened engineer. Inspired by the boldness of the work of Baron Haussmann, he redrew the existing polder structure to suit the needs of the port:

4
See the popular nostalgic-historical book series by Tinus de Does and Rein Wolters, among others.

5
Wouter Vanstiphout, Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J.H. Van den Broek (Rotterdam: 010 Publishers, 2005).

geromantiseerd historisch verleden van de arme maar gelukkige arbeiderswijken;[4] ook niet het Zuid dat na de kritiek op de naoorlogse, grootschalige hoofdzakelijk infrastructurele ingrepen ten prooi is gevallen aan ruimtelijke fragmentatie; en evenmin het Zuid als een verzameling van achtergestelde migrantenwijken die de hitparade van de Nederlandse probleemwijken aanvoeren. Maar een stadsdeel dat zich nu eens dankzij, maar vaak ondanks de stadsvernieuwing, keer op keer opnieuw wist uit te vinden, maar daarbij in het recente verleden steeds meer in ademnood komt.

Negentiende-eeuwse rationaliteit en haar neveneffecten

In 1879, na het frauduleuze faillissement van de voortvarende private ondernemer Lodewijk Pincoffs, die als eerste de uitbreiding van de Rotterdamse haven op Zuid voor zijn rekening nam, ziet de stad zich gedwongen om na lang talmen het heft in eigen hand te nemen.[5] De uitbouw van de haven op de linker Maasoever wordt een prioriteit. Toenmalig directeur van Gemeentewerken Gerrit de Jongh wordt met de taak belast en gaat te werk als een verlicht ingenieur.

4
Zie populaire, nostalgisch-historische boekenreeksen van onder meer Tinus de Does en Rein Wolters.

5
Wouter Vanstiphout, Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J.H. Van den Broek (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2005).

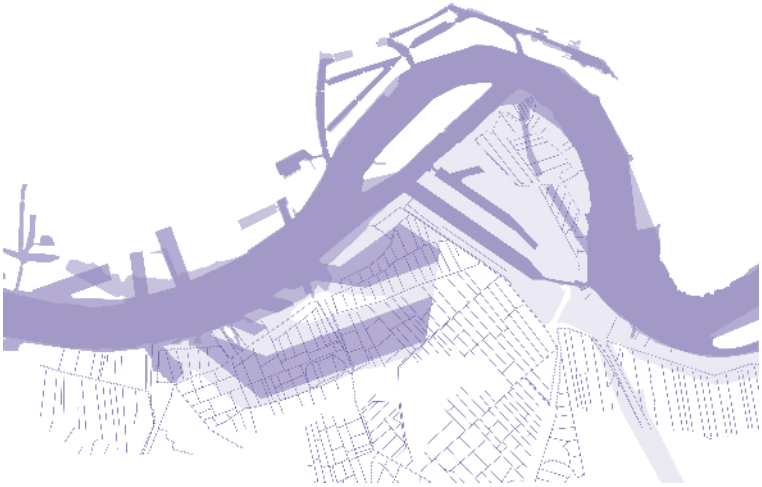

Expansion plans for the port, projected onto the polder structure

Uitbreidingsplannen voor de haven, geprojecteerd op de polderstructuur

large sections of terrain carved out for harbour basins and a new spatial hierarchy, defined by raised axes, formed the basis of the new urban design. Confident that Rotterdam, as opposed to Paris, was a city to which people came in order to earn money rather than to spend it, he re-conceptualised the 'boulevards', traditionally intended for leisurely strolling, to goods traffic.[6]

In De Jongh's instrumentalist approach, whereby everything was designed to serve the port, city development was a secondary concern. Housing was included, and might even contribute to recover some of the costs, but it took a back seat. The first residential districts De Jongh planned in Zuid, Katendrecht and Afrikaanderwijk, were made to fold into the structure of the port. Those who came to live here would be living in the middle of loading zones, warehouses, workshops, factories and tracks for goods trains. The port railway literally traverses the street layout. Otherwise the structure of the residential neighbourhoods was remarkably simple. The pattern of housing blocks lay somewhere between the orthogonal structure of the polders and the optimal block size of rationalised, speculation building.

In Afrikaanderwijk as well as in Katendrecht – albeit on entirely different scales – one element was added to this equation: an open space created by leaving out one or more housing blocks. These spaces would become squares named, respectively, Afrikaanderplein and Deliplein.

Geïnspireerd door baron Haussmann's doortastende aanpak, hertekent hij de bestaande polderstructuur op maat van de haven: grootschalige uitsneden voor de havenbekkens en een nieuwe ruimtelijke hiërarchie, bepaald door opgehoogde assen, vormen de basis van het nieuwe stedelijk ontwerp. In de overtuiging dat Rotterdam, in tegenstelling tot Parijs, een stad was waar mensen naar toe komen om geld te verdienen in plaats van uit te geven, (her)bestemt hij de 'boulevards', bedacht om te flaneren, voor goederenverkeer.[6]

Binnen De Jongh's instrumentele benadering, waarbij alles in dienst staat van de haven, is stadsontwikkeling een secundaire opgave. Huisvesting hoort erbij, en kan misschien zelfs voor de nodige terugverdieneffecten zorgen, maar komt in de tweede plaats. De eerste woonwijken die door De Jongh op Zuid worden gepland, Katendrecht en Afrikaanderwijk, moeten zich plooien naar de structuur van de haven. Wie hier komt wonen, woont te midden van laad- en loszones, pakhuizen, werkloodsen, fabrieksterreinen en sporen voor goederenverkeer. Het havenspoor doorkruist letterlijk het stratenplan. De opzet van de woonwijken is verder bijzonder eenvoudig. Het bouwblokpatroon houdt het midden tussen de orthogonale structuur van de droogmakerij en de optimale blokmaat van de speculatieve revolutiebouw.

Zowel in Afrikaanderwijk als in Katendrecht wordt – zij het op geheel verschillende schaal – één element aan die vergelijking toegevoegd: een open ruimte die ontstaat door het weglaten

Beijerlandselaan, 1960 – 2010

De Jongh's urban design specified precious little in regard to these spaces. Yet it is this very indeterminacy that allowed them to evolve as an open scenario. The significance of these spaces was produced not so much within the logic of production of the port and the residential district, but rather afterwards, in the complex game of use and appropriation that would be played by the district's residents.

According to the nineteenth-century model of building speculation, the parcels of land lining the squares, canals and raised boulevards were the most sought-after and the first to be sold. Traces of this remain to this day. In the districts of Bloemhof and Hillesluis, built a little later and further south, this resulted in the 'Boulevard Zuid' retail ribbon, a unique remnant of mainly private properties in an area otherwise dominated by a housing stock constructed and owned by various housing corporations. Paradoxically enough, it is precisely this condition of private ownership (and the limited scope for radical restructuring here) that produced an environment that, having grown steadily over time, is spatially differentiated and able to thrive, as it leaves room for bottom-up urban development processes. Today, few places in Rotterdam (and the Netherlands) can boast as high a concentration and as varied a range of (native and immigrant) enterprise as Boulevard Zuid, be it the grand-children of typical 'white' business owners, the survival entrepreneurship of the asylum seeker, the ambitious 'young ethnic professional'[7] or the Turkish multinational opening its latest furniture outlet.

The Exceptional Opportunities of the Enclave

Little did De Jongh imagine[8] that relatively soon after it was developed Katendrecht was to become the place where Chinese sailors settled – initially employed as strike breakers, they were later brought to Rotterdam en masse for their low wages and high flexibility. In hindsight, the settlement of the Chinese newcomers within an enclave situated on a peninsula presented a number of advantages not only for the authorities but also for the Chinese themselves. Katendrecht – and this seems to be a constant

6
Jan Nieuwenhuis, Mensen maken een stad. Uit de geschiedenis van de dienst van gemeentewerken te Rotterdam. 1855-1955 (Rotterdam: Department of Public Works, 1955).

7
Arjan Erkel and Sezgin Yilgin, Generatie Yep. De opkomst van de Young Ethnic Professionals (Rotterdam: VIS Books, 2010).

8
The fact that De Jongh compared the ribbon-development buildings that were to be demolished with a 'Javanese dessa' or a 'Turkish village' suggests he had a different public in mind for his efficient and carefully planned Katendrecht. Nieuwenhuis, Mensen maken een stad, op. cit. (note 6).

van één of meerdere bouwblokken; ruimten die later respectievelijk Deliplein en Afrikaanderplein gaan heten. De stedenbouw van De Jongh legt daarvoor bitter weinig vast. Toch is het net die onbepaaldheid die deze ruimten in de vaart zet als een open scenario. Hun betekenis wordt niet zozeer aangemaakt binnen de productielogica van de haven en de wijk, maar in het complexe spel van gebruik en toeëigening dat naderhand door de wijkbewoners zal worden opgevoerd.

Binnen het negentiende-eeuwse model van het speculatieve bouwen waren de percelen langs de pleinen, singels en opgehoogde boulevards het meest begeerd en het eerst verkocht. Dit laat tot op vandaag zijn sporen na. In de iets later gebouwde en meer zuidwaarts gelegen wijken Bloemhof en Hillesluis resulteerde dit in het winkellint 'Boulevard-Zuid', een bijzonder restant van hoofdzakelijk particulier eigendom in een omgeving van overwegend corporatiebouw en -bezit. Paradoxaal genoeg, is het net deze conditie (de beperkte mogelijkheden om hier radicaal te herstructureren) die een gestaag historisch gegroeid, ruimtelijk gedifferentieerd en kansrijk milieu opleverde dat ruimte laat voor bottom-up stadsontwikkelingsprocessen. Boulevard-Zuid is vandaag één van de weinige plekken in Rotterdam (en Nederland) waar zo'n hoge concentratie en gevarieerd scala van (migranten)ondernemerschap te vinden is, gaande van de kleinkinderen van typisch 'witte' ondernemers, het overlevingsondernemerschap van de asielzoeker, de ambitieuze 'Young Ethnic Professional',[7] tot de Turkse multinational die er zijn zoveelste meubelfiliaal opent.

Uitzonderlijke mogelijkheden van de enclave

De Jongh had het zo niet bedacht,[8] maar Katendrecht zou vrij kort na zijn ontwikkeling de vestigingsplek worden voor Chinese zeelui die aanvankelijk worden ingezet als stakingsbrekers, maar later omwille van hun lage lonen en hoge flexibiliteit massaal naar Rotterdam worden gehaald. Achteraf bekeken, bood de vestiging van de Chinese nieuwkomers binnen een compacte enclave, gelegen op een schiereiland, voor de overheid, maar ook voor de Chinezen, tal van voordelen. Katendrecht – en dat blijkt zowat

6
Jan Nieuwenhuis, Mensen maken een stad. Uit de geschiedenis van de dienst van gemeentewerken te Rotterdam. 1855-1955 (Rotterdam: Dienst van Gemeentewerken,1955).

7
Arjan Erkel en Sezgin Yilgin, Generatie Yep. De opkomst van de Young Ethnic Professionals (Rotterdam: VIS Books, 2010).

8
Het feit dat De Jongh de te slopen lintbebouwing vergeleek met een 'Javanese dessa' of 'Turks dorp' doet vermoeden dat hij een ander publiek voor ogen had voor zijn efficiënt en ordelijk geplande Katendrecht. Zie: Nieuwenhuis, Mensen maken een stad, op. cit. (noot 6).

in the development of this peninsula – naturally lends itself to the establishment of a regime of exception, somewhere between a policy of tolerance and repression. This was to the mutual benefit of the Chinese shipping masters and assorted intermediaries on the one hand and the Dutch government on the other. The Chinese on Katendrecht had a kind of miniature free state of their own – albeit only as long as the authorities recognised its advantages. The end of the Chinese enclave was as abrupt as its beginnings. As a result of a noxious campaign by the overzealous police commissioner Louis Einthoven, virtually the entire Chinese community was deported.[9]

Here the enclave was subjected to a dual logic. On the outside it was like a hard shell: difficult to reach and impenetrable. The peninsula was literally hidden from view by the dockland hangars that encircled it, surrounded by water and only accessible from the city centre via a small ferry or a bridge that was raised at random intervals and for long periods of time. The unique space of the peninsula, which was as it were linked to the rest of the city by a mere umbilical cord, provided the ideal setting to harbour all the publicly denounced yet tolerated aspects of urban life in a port city. Overcrowded boarding houses, gambling dens, opium use or prostitution: the authorities turned a blind eye to it all here. The enclave, with its clearly demarcated boundaries, as the perfectly manageable tolerance zone or

een constante te zijn in de ontwikkeling van het schiereiland – leent zich op natuurlijke wijze voor het installeren van een uitzonderingsregime, ergens tussen een gedoogbeleid en repressie in. Zowel voor de Chinese shipping masters en allerhande bemiddelaars, als voor de Nederlandse overheid zorgde dit voor het nodige wederzijds profijt. De Chinezen hadden op Katendrecht een soort eigen mini-vrijstaat, weliswaar voor zolang de overheid daar het voordeel van inzag. Het einde van de Chinese enclave was even abrupt als haar begin. Zo goed als de hele Chinese gemeenschap werd na een funeste campagne van de overijverige politiecommissaris Einthoven op transport gezet.[9]

De enclave vormt hier het voorwerp van een dubbele logica. Haar buitenzijde is als een harde schil: moeilijk bereikbaar en ondoordringbaar. Het schiereiland is letterlijk aan het oog onttrokken door de havenloodsen rondom; omgeven door water en enkel te bereiken vanuit het centrum via een overzetbootje of een brug met onzekere en lange ophaaltijden. De bijzondere ruimte van het schiereiland die, zo lijkt het, slechts met een navelstreng verbonden is met de rest van de stad, biedt de ideale plek voor het herbergen van alle openlijk bestreden, maar tegelijk gedoogde aspecten van het stedelijke leven in een havenstad. Overbevolkte logementshuizen, gokhuizen, opiumgebruik of prostitutie; het wordt hier allemaal oogluikend toegestaan. De enclave, met haar duidelijk afgebakende grenzen, als de perfect beheersbare gedoog-

Shop window of J. Noest, who in addition to being a ship chandler also sold Western and Eastern specialities, according to the writing in Cantonese, circa 1927. Noest is posing here with his family; the Chinese man in the foreground is likely his son-in-law

Winkelvitrine van J. Noest, die naast 'ship chandler' volgens het Cantonese opschrift ook westerse en oosterse specialiteiten verkoopt, ca. 1927. Noest poseert hier met zijn familie; vermoedelijk is de Chinees op de voorgrond zijn schoonzoon

red-light district: Katendrecht as Rotterdam's 'Hamsterdam'.

At the same time, Katendrecht was blessed with a soft core, where an alternative order reigned within the logic of exception. Katendrecht has consistently been a remarkably mixed place, with – more than in other places – exchange between the local population and new arrivals from all over the world. This was reflected, for instance, in its numerous mixed marriages.[10] In addition to developing one of the most famous Chinatowns in the Netherlands, Katendrecht evolved, during the dark days of the Second World War when it was cordoned off and declared off-limits to Wehrmacht soldiers, into a sanctuary of fun and entertainment, teeming with sailors' bars, prostitutes and a thriving jazz scene.[11]

Grey Housing

For a long time, the run of the mill jerry-built tenements in the Afrikaanderwijk and on Katendrecht were the cramped abode of dockworkers, but also the residential districts that were developed later, like Bloemhof, Hillesluis and Tarwewijk, provided the perfect base for workers who had to be ready at a moment's notice when a ship sailed in. Living close by still meant something in those days. As the port shifted seaward, however, this housing stock lost its privileged relationship with it. In addition, the process of suburbanisation was now in full swing. The space that became available in Oud Zuid starting in the late 1960s was quickly taken over by newcomers from abroad (mainly Turks, Moroccans and Spaniards). Slumlords saw their chance and found the perfect patrimony in the speculatively built housing stock.

The notorious race riots in Afrikaanderwijk in 1972 threw urban regeneration into high gear. With a great deal of bluff and cheek, the later alderman for urban renewal, Jan van der Ploeg, persuaded the slumlords to sell their flats to the city, with as the biggest stick in his arsenal the threat that the buildings would otherwise be condemned as unfit for habitation.[12] In a short space of time the city doubled its property holdings in the old residential districts (these were later transferred to the housing corporations): from 30 to 60 per cent. Afrikaanderwijk led the

9 Henk Wubben, 'Chinezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland. 1911-1940 (Zutphen: De Walburg Pers, 1986).

10 Frederik van Heek, Chineesche immigranten in Nederland (Amsterdam: University of Amsterdam, 1936). Van Heek recorded 30 mixed marriages in 1936.

11 See the NTR / VPRO television documentary report 'Dansen in de Tweede Wereldoorlog. Andere Tijden over Katendrecht tijdens de bezetting'.

12 Hugo Priemus, Wonen: kreativiteit en aanpassing: onderzoek naar voorwaarden voor optimale aanpassingsmogelijkheden in de woningbouw (The Hague: Uitgeverij Mouton, 1968).

zone; Katendrecht als het 'Hamsterdam' van Rotterdam.

Tegelijkertijd profiteert Katendrecht ook van een weke binnenkant, waar binnen de uitzonderingslogica een alternatieve orde heerst. Katendrecht is steeds een opvallend gemengde plek geweest met, meer dan elders, uitwisseling tussen de lokale bevolking en nieuwkomers, afkomstig vanuit de hele wereld. Dat vertaalde zich bijvoorbeeld in de vele gemengde huwelijken.[10] Naast de ontwikkeling van een van Nederlands bekendste Chinatowns, groeide Katendrecht tijdens de donkere oorlogsdagen van de Tweede Wereldoorlog, toen het afgesloten en verboden werd voor Wehrmachtsoldaten, uit tot vrijplaats voor feest en vertier, met tal van zeemanskroegen, prostituees en een bloeiende jazzscene.[11]

Grijs wonen

Het geoliede wonen van de revolutiebouw in de Afrikaanderwijk en op Katendrecht levert lange tijd de krappe huisvesting voor havenarbeiders, maar ook de later ontwikkelde wijken als Bloemhof, Hilllesluis en Tarwewijk vormen de perfecte uitvalsbasis voor arbeiders die onmiddellijk paraat willen staan bij de binnenkomst van een schip. Vlakbij wonen betekende in die periode nog iets. Naarmate de haven zeewaarts trekt, verliest dit woonbestand zijn geprivilegieerde relatie tot de haven. Bovendien was de suburbanisering van het wonen in volle zwang. De vrijgekomen ruimte op Oud Zuid wordt vanaf de late jaren 1960 op korte tijd ingenomen door nieuwkomers van buitenlandse origine (hoofdzakelijk Turken, Marokkanen, Spanjaarden). De huisjesmelker ziet zijn kans en vindt in de revolutiebouw het perfecte patrimonium.

Na de beruchte rassenrellen in de Afrikaanderwijk in 1972 schakelt de stadsvernieuwing een versnelling hoger. Met veel bluf en lef overtuigt de latere wethouder van stadsvernieuwing, Jan van der Ploeg de huisjesmelkers om hun woningen aan de gemeente te verkopen, met als belangrijkste stok achter de deur het dreigement dat de panden anders onbewoonbaar zouden worden verklaard.[12] Op korte tijd verdubbelt de gemeente haar bezit in de oude wijken (dat later werd overgeheveld aan de woningcorporaties): van 30 naar 60 procent. De Afrikaanderwijk is koploper, vandaag is 84 procent van de wijk

9 Henk Wubben, 'Chineezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland. 1911-1940 (Zutphen: De Walburg Pers,1986).

10 Frederik van Heek, Chineesche immigranten in Nederland (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1936). Van Heek telde 30 gemengde huwelijken in 1936.

11 Zie de televisiereportage: 'Dansen in de Tweede Wereldoorlog. Andere Tijden over Katendrecht tijdens de bezetting'.

12 Hugo Priemus, Wonen: kreativiteit en aanpassing: onderzoek naar voorwaarden voor optimale aanpassingsmogelijkheden in de woningbouw (Den Haag: Uitgeverij Mouton,1968).

way: today, 84 per cent of the district is in public hands.[13] This policy represented an aggressive campaign to combat slum housing. It also, however, literally squeezed the semi-integrated 'grey' housing system within the private rental market (somewhere between the overcrowded boarding house and regular housing) out of the housing supply. While this grey housing stock was often subject to exploitation and substandard quality, this residential landscape also provided the only alternative for newcomers who were not (yet) able to enter the organised Dutch rental market.[14] The integration process of newcomers was to a significant extent dependent on this housing: it served as a necessary stepping-stone and helped people reunite their families, for instance, and move up on the property ladder. The extent to which and the speed with which the subsidised market was able to respond to these needs was limited. The clearing away of the grey housing market reinforced the contrast between white and black and led to a significant reduction in the adaptive capacities of these areas and the opportunities they offered for self-organisation.

Exercises Inside a Square

For 100 years, the Afrikaanderplein, a square-shaped void in the nineteenth-century utilitarian order, was subjected to all sorts of more or less structured forms of local appropriation.[15] The changing facilities built on the square fol-

in publieke handen.[13] De huisjesmelkerij wordt met dit beleid daadkrachtig aangepakt. Maar ook het half-geïntegreerde 'grijze' wonen binnen de private huurmarkt (tussen het overbevolkte pension en het reguliere wonen in) wordt hiermee letterlijk uit het woningaanbod geknipt. Hoewel dit grijze wonen vaak het voorwerp is van uitbuiting en ondermaatse kwaliteit, vormt dit woonlandschap tegelijkertijd ook het enig alternatief voor de nieuwkomer die in de georganiseerde Nederlandse huurmarkt niet of nog niet terecht kan.[14] Het integratietraject van nieuwkomers is in belangrijke mate afhankelijk van dergelijk aanbod; het functioneert als een noodzakelijke stapsteen, en maakt bijvoorbeeld gezinshereniging en stijging op de huisvestingsladder mee mogelijk. De mate waarin en de snelheid waarmee de gesubsidieerde markt op dergelijke behoeften kan reageren is eerder beperkt. De sanering van de grijze huisvestingsmarkt verscherpte het contrast tussen wit en zwart en leidde tot een ferme reductie in het adaptief vermogen van deze wijken en de mogelijkheden die ze boden voor zelforganisatie.

Oefeningen in een vierkant

Het Afrikaanderplein, een vierkante vacatie in de negentiende-eeuwse utilitaire orde, was de afgelopen 100 jaar het voorwerp van allerlei meer en minder gestructureerde vormen van lokale toeëigening.[15] De wisselende inrichting van het plein, volgt het veranderend patroon:

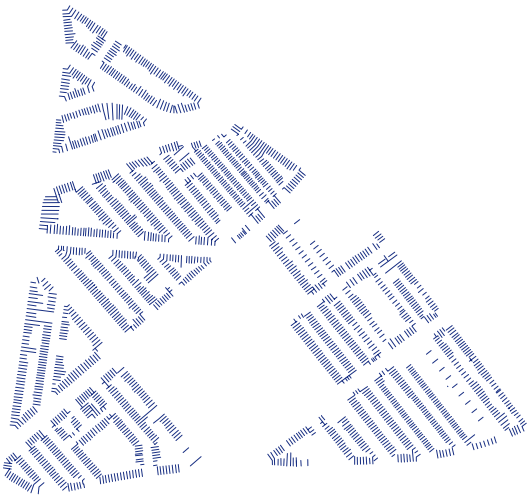

plot divisions 1969

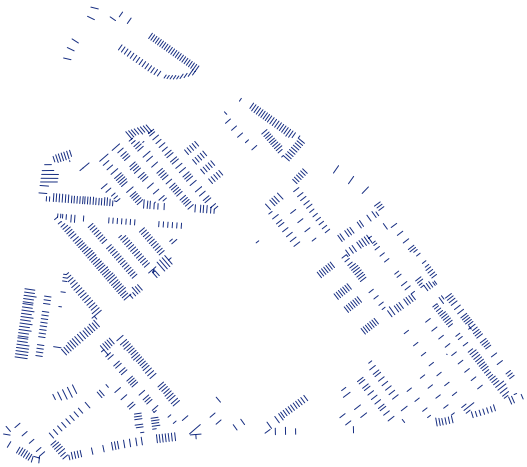

plot divisions 2008

Parcel-linked dwellings in 1969 vs. 2008
Kavelgebonden woningen in 1969 vs. 2008

lowed this evolving pattern: a practice pitch for the Feyenoord football team, the construction of the HBS in 1925, a sports pitch for this secondary school, an arboretum, a bird refuge, a music tent . . . For long periods of its history, this excess no-man's land would linger half-finished, initially because it had not been intended as permanent and later because it was largely ploughed up during both the First and the Second World Wars.

This pattern of alternating appropriation changed drastically in the early 1960s. The construction of the metro line along the Maashaven docks forced the market that had always been set up there to relocate temporarily to the Afrikaanderplein. For the first time, the square was subject to a dynamic originating beyond the local sphere. The market is still there. The uncertain balance that persists to this day

13
http://rotterdam.buurtmonitor.nl / (last consulted on 16 January 2011).

14
Els Vervloesem, 'The Production of a "Grey Housing" Market during the Guestworker Migration in Rotterdam (1962-1986)', in: Proceedings of the Seminar on Urbanization and Urban Culture, 'Why do People Like to Live in Cities?', 10-11 November 2009, The Hague, 2009.

15
Crimson Architectural Historians, Sociologica. Een simpele strategie voor vernieuwing van de Afrikaanderwijk (Rotterdam, 2007). http://www.crimsonweb.org / spip.php?article82 (last consulted on 20 January 2011).

oefenterrein voor de voetbalploeg Feyenoord, de bouw van de HBS in 1925, een sportveld voor de school, een bomentuin, een vogelasiel, een muziektent... Lange perioden in de geschiedenis ligt de overmaatse vrijplaats er half oningericht bij, eerst omdat hij nog niet permanent is ingericht, later omdat hij zowel tijdens de Eerste als Tweede Wereldoorlog grotendeels wordt omgeploegd.

Het patroon van wisselende toeëigening verandert drastisch begin jaren 1960. Voor de aanleg van de metro langs de Maashaven moet de markt die daar altijd stond opgesteld, tijdelijk uitwijken naar het Afrikaanderplein. Voor het eerst wordt het plein voorwerp van een bovenlokale dynamiek. De markt zit er nog steeds. De onduidelijke verhouding die tot op vandaag bestaat tussen het lokale gebruik van het plein en de bovenlokale claim, slingert het plein heen en weer tussen tegenstrijdige visies.

13
http://rotterdam.buurtmonitor.nl / (geraadpleegd 16 januari 2011).

14
Els Vervloesem, 'The Production of a "Grey Housing" Market during the Guestworker Migration in Rotterdam (1962-1986)'. In: Proceedings van het Seminarie Urbanizatie en Stadscultuur, 'Why do People like to live in Cities?' 10-11 november 2009, Den Haag, 2009.

15
Crimson Architectural Historians, Sociologica. Een simpele strategie voor vernieuwing van de Afrikaanderwijk (Rotterdam, 2007). http://www.crimsonweb.org/spip.php?article82 (geraadpleegd 20 januari 2011).

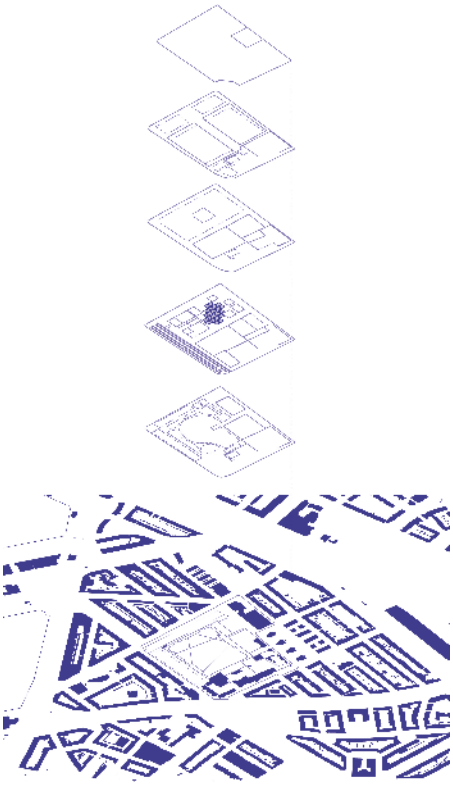

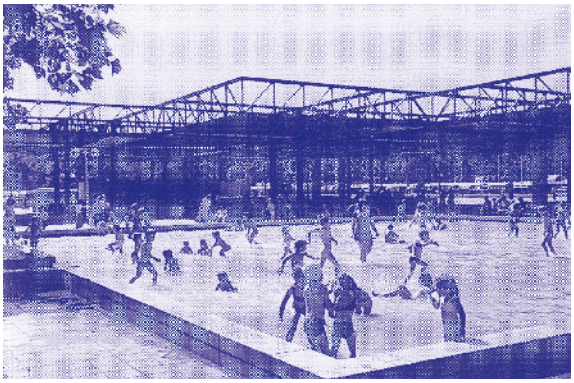

Afrikaanderplein, 1970: space for new forms of play
Afrikaanderplein, 1970: ruimte voor het nieuwe spelen

The successive redesigns of the Afrikaanderplein
De opeenvolgende herinrichtingen van het Afrikaanderplein

between local use of the square and a supralocal claim has caused the square to lurch from one conflicting vision to the next.

On the Afrikaanderplein formal, state led urban design demonstrated its ambivalent rapport with the players from civil society around which new claims crystallised. This is most evident with regard to the playground association. Its playground, still there after 60 years, was moved on no less than three occasions during that period, and regulations forced it to replace its equipment at least three times. Sixty years of playground association is equivalent to 17 years of negotiations. The 1970s completed the picture: about half the square was occupied by playground space, with a public area set next to a domain run by the playground association. The public playground, it would transpire after a year, required a great deal of maintenance, for which personnel and resources were lacking.[16]

Looking back, this period was the beginning of the end. The end of a concordance between the playground association and its target public (over time the association had become a white organisation in a neighbourhood of colour) but also the end of a civic-pedagogical public space project that local residents felt represented them and that they supported collectively. The square was done over twice more, in the 1980s and at the end of the 1990s, but it increasingly seemed no one had any clue which public the space was meant to serve. In the 1980s, the idea was still social-democratic inclusiveness. The square was

Op het Afrikaanderplein toont de formele stedenbouw zijn dubbelzinnige verhouding tot de spelers uit het maatschappelijk middenveld waarrond steeds nieuwe claims uitkristalliseren. Vooral wat de speeltuinvereniging betreft is dit duidelijk. Haar speeltuin die er na 60 jaar nog steeds zit, is in die periode maar liefst drie keer van plek veranderd en werd er door regelgeving toe gedwongen om minstens drie keer van speeltoestellen te wisselen. Zestig jaar speeltuinvereniging staat gelijk met 17 jaar onderhandelen. In de jaren 1970 is het plaatje compleet. Het plein is voor zowat de helft ingenomen door speelruimte met naast elkaar een publieke en een door de speeltuinvereniging uitgebaat terrein. De publieke speeltuin, zo blijkt al na een jaar, vergt veel onderhoud zonder dat daar mensen en middelen voor zijn.[16]

Terugblikkend, betekent deze periode het begin van het einde. Het einde van het samenvallen van speeltuinvereniging met haar doelpubliek (ondertussen is de vereniging steeds meer een witte organisatie in een gekleurde wijk), maar ook het einde van een civiek-pedagogisch publieke-ruimteproject waar de wijk zich in herkent en collectief achter gaat staan. Het plein wordt in de jaren 1980 en eind jaren 1990 nog twee keer heringericht, maar steeds meer lijkt men het spoor bijster voor welk publiek de ruimte bedoeld is. In de jaren 1980 gaat het nog om een sociaal-democratische inclusiviteit. Het plein wordt gerestyled als park waarin alle functies binnen de parkstructuur worden opgenomen. Eind jaren

Invitation for the show 'Chinees meisje' (Chinese Girl) at the Theater Walhalla / Uitnodiging van voorstelling 'Chinees meisje' in Theater Walhalla

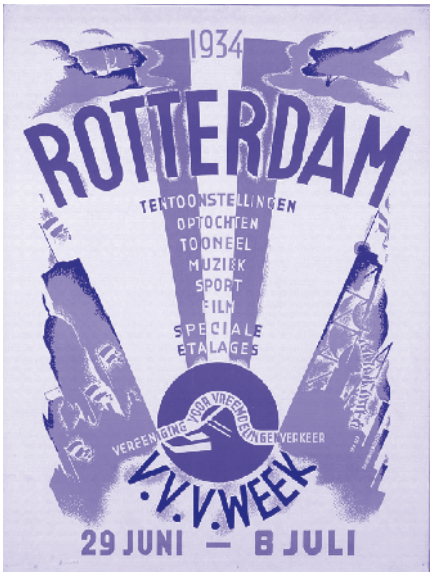

Poster from the tourist board (VVV) promotion week, 1930
Poster van de V.V.V.-week, 1930

restyled as a park and all functions were assimilated into the park structure. By the late 1990s the mood had changed completely. Strictly defined spaces, controlled spaces, preferably fenced in, were the response to the trouble that undefined public space was reputed to attract. The indeterminacy of the area's original set-up no longer fit social attitudes and was increasingly perceived as a problem. 'Parochialisation' was the answer. OKRA's prize-winning design redistributed all the existing claims into a series of rooms, each with its own club. Even the leftover public space, entirely caged in, at the heart of the square became a kind of room for a public club that was increasingly difficult to define.

Heterotopian Sanctuary / Heterotopian Open-Endedness

In Oud Zuid, the spatial ecosystem wherein market and state assign roles according to a strict order, wherein the finely parcelled arrangement of the city makes for constantly changing key players, used to be the rule but has become the exception. After various rounds of harsh restructuring, it has been replaced by a tightly controlled and carefully programmed patrimony. Within the supply-driven logic of present-day Rotterdam-Zuid, this means that room for alternative appropriation can mostly be found in the heterotopian order of a series of highly themed spaces, from Theater Walhalla on Katendrecht, or the Eetwijk initiative in Afrikaanderwijk, to the Freehouse project by Jeanne van Heeswijk and Dennis Kaspori.

Zuid was first subjected to themed urban planning in 1934, when Katendrecht, entirely in keeping with its character as a historic enclave, literally became the backdrop for a tourist-board Chinatown, whereby Rotterdam was invited to come soak up the magical ambiance, highly exaggerated for the occasion, of this exotic corner of the city. Not only was the tourist board's promotion week an exercise in pigeonhole thinking, stereotyping all of Katendrecht's heterogeneous community as Chinese, it was a kind of masquerade for the community itself. By appropriating this stereotyped image as a sort of second identity, they gained admission to an outside world that had hitherto remained inaccessible and were able to recruit a new Western clientele and so solidify their precarious economic position. The heterotopia as entirely ambivalent: somewhere between voluntary imprisonment and the machinery of emancipation, between repression and tolerance.[17]

16
'Verbolgen moeders zelf met bezems naar het Afrikaanderplein. "Speelplein wordt een grote troep"', Het Vrije Volk, 11 June 1970.

17
Els Vervloesem, 'Westerse fictie of Chinese maskerade. De sociale constructie van Chinatown tijdens de Rotterdamse V.V.V.-week (1935)', Stadsgeschiedenis, 2011, 33-57.

1990 is de stemming helemaal omgeslagen. Sterk bepaalde ruimten, goed beheerde ruimten, liefst met een hek erom, zijn het antwoord op de vermeende overlast die wordt uitgelokt door onbestemde publieke ruimte. De onbepaaldheid van de oorspronkelijke opzet van de wijk is niet langer sociaal gekaderd, en wordt steeds meer als probleem ervaren. 'Parochialisering' is het antwoord. Het prijswinnende ontwerp van het bureau OKRA herschikt alle bestaande claims in een reeks kamers met elk hun eigen club. Ook de resterende publieke ruimte, volledig gekooid, in het hart van het plein wordt een soort kamer voor een steeds moeilijker te grijpen publieke club.

Heterotopische vrijplaats / heterotopische vrijblijvendheid

De ruimtelijke ecologie waarin markt en overheid de rollen strak verdelen, waarin de fijn verkavelde orde van de stad voor een steeds wisselende spelverdeling zorgt, is op Oud Zuid steeds meer uitzondering dan regel geworden. Na verschillende rondes van harde herstructurering is ze gewisseld voor een strak beheerd en zorgvuldig geprogrammeerd patrimonium. Binnen de aanbodgedreven logica van het hedendaagse Rotterdam-Zuid is daardoor de ruimte voor alternatieve toeëigening steeds meer terug te vinden in de heterotopische orde van een reeks sterk gethematiseerde ruimten, van Theater Walhalla op Katendrecht, over het Eetwijk-initiatief in de Afrikaanderwijk, tot het Freehouse-project van Jeanne van Heeswijk en Dennis Kaspori.

Zuid werd voor het eerst het voorwerp van gethematiseerde stedenbouw, toen Katendrecht in 1934, geheel overeenkomstig zijn historisch enclave-karakter, het decor was (letterlijk) van een Chinese VVV-wijk, waarbij Rotterdam werd uitgenodigd om zelf de, voor de gelegenheid sterk uitvergrote, wondere wereld van dit exotisch stukje Rotterdam te komen opsnuiven. De VVV-week was niet alleen een oefening in hokjesdenken, waarbij de heterogene gemeenschap van Katendrecht op stereotiepe wijze als chinees werd neergezet; het was voor die gemeenschap zelf ook een soort maskerade. Door de toeëigening van dit stereotiepe beeld, als een soort tweede identiteit, kregen zij toegang tot een buitenwereld die voordien onbereikbaar was, en wisten ze een nieuw westers cliënteel te strikken en hun wankele economische positie te herstellen. De heterotopie als volstrekt dubbelzinnig: tussen de vrijwillige opsluiting en de emancipatiemachine in, tussen repressie en tolerantie.[17]

Uitzonderingen daargelaten, mist het hedendaagse heterotopische alternatief die ambiguïteit.

16
'Verbolgen moeders zelf met bezems naar het Afrikaanderplein. "Speelplein wordt een grote troep"', Het Vrije Volk, 11 juni 1970.

17
Els Vervloesem, 'Westerse fictie of Chinese maskerade. De sociale constructie van Chinatown tijdens de Rotterdamse V.V.V.-week (1935)', Stadsgeschiedenis, 2011, 33-57.

A few exceptions aside, today's heterotopian alternatives lack this ambiguity. The social engagement behind the projects is sincere and inspiring, but in many cases the cultural sanctuary out of which these initiatives emerge is also their limitation. The indeterminacy of the sanctuary primarily locks these initiatives up in their own world. The colourful initiatives are submerged in the proliferation of projects within the professionalised practice of urban regeneration. They reinforce the idea of a civil society that no longer drums up broad public support, but rather is rearranged into a varied landscape of 'single-issue' 'common-interest groups' that follow one another as quickly as the appointments in the active citizen's diary.

The cultural sanctuary is rightly seen as an opportunity to do something for the neighbourhood. The heterotopian places show a different Zuid, and this is useful. At the same time, however, these initiatives seem increasingly cut off from the potential to generate structural investment in the local area. The scale and impact of these soft projects imbedded in the local area, after all, contrast radically with the resources and spatial interventions deployed in order to attract new well-to-do groups to the area (for instance Parkstad). The cultural gesture therefore seems part of a pattern whereby participation, social mobilisation and activism are prescribed for those groups and places where financial wherewithal is currently lowest. Or how the sanctuary becomes the space

Het engagement achter de projecten is oprecht en inspirerend, maar in veel gevallen is de culturele vrijplaats van waaruit deze initiatieven vertrekken ook meteen hun beperking. De onbepaaldheid van de vrijplaats staat dan vooral voor vrijblijvendheid. De kleurrijke initiatieven verdrinken in de vermenigvuldiging van projecten binnen de geprofessionaliseerde stadsvernieuwingspraktijk. Ze versterken het beeld van een civiele maatschappij die niet langer de verbreding van het maatschappelijk draagvlak schraagt, maar is herschikt tot een gevarieerd landschap van single-issue gebonden common-interest groups die even snel wisselen als de afspraken in de overvolle agenda van de actieve burger.

Terecht wordt de culturele vrijplaats gezien als kans om iets voor de buurt te doen. De heterotopische plekken tonen een ander Zuid, en dat is waardevol. Maar tegelijk lijken deze initiatieven steeds meer te worden afgesneden van de mogelijkheden om structurele investering in de wijk op gang te brengen. De schaal en impact van deze zachte, in de wijk ingebedde projecten staan immers in scherp contrast met de middelen en ruimtelijke ingrepen die ingezet worden om nieuwe draagkrachtige groepen naar de wijk te brengen (zie Parkstad). Het cultureel gebaar lijkt daarmee onderdeel van een patroon waarbij participatie, sociale mobilisering, activering wordt voorgeschreven voor die groepen en plekken, waar de draagkracht nu net het kleinst is. Of hoe de vrijplaats de ruimte wordt waar de

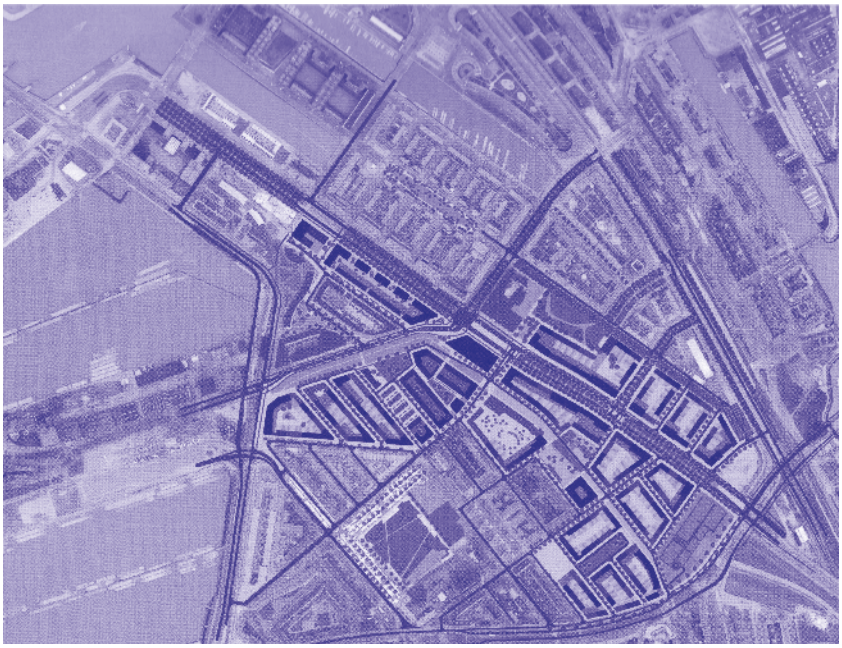

Parkstad: The connection between Kop van Zuid and Oud Zuid as represented in the design by Palmboom & Van den Bout

Parkstad: De aansluiting tussen Kop van Zuid en Oud Zuid zoals verbeeld in het ontwerp van Palmboom & Van den Bout

where the group with the biggest problems gets the dubious privilege of solving these problems on its own.

Degrees of (In-)Determinacy

Over the course of its development Oud Zuid has undoubtedly become more spatially diverse. There is a great variety in the housing stock; there are more amenities in the public domain. And yet you could argue that in terms of degrees of (in-)determinacy the spectrum is narrowing. In the last 40 years, in particular, we have witnessed an urban planning practice that focuses on spatial integration and therefore targets the second rate or B location, the underutilised and the oversized spaces. Squeezing out the grey housing market is perhaps the clearest example of this. The result of the various rounds of restructuring is an orchestrated diversity that, while it attempts to take into account the different groups who live in Zuid, locks these city dwellers in custom-made spaces. There is space for the children to play, but they are expected to play on the spring rocker provided for them; there is a housing product for each different stage in the housing 'career', a mentoring path for each kind of entrepreneur. The diversity created is extremely static. The real problem, however, is that it introduces new dividing lines of inclusion and exclusion according to whether the policy is adapted or not, and especially according to how it serves to reinforce the unequally allocated capacity to genuinely appropriate the programme on offer.

In the late 1980s Han Meyer characterised Oud Zuid as a section of the city whose social coherence had been derived from the port and the social organisation of labour around it, and in which the industrial city, with its rational urban design, was also undergoing a process of spatial fragmentation.[18] The scarce open spaces, the robust structures of Oud Zuid were no longer zones of exchange in which different, overlapping worlds adjusted to one another; they had become the cracks in a mosaic of problem neighbourhoods. Meyer placed his hopes in the redevelopment being launched on the Kop van Zuid. Over 20 years later, this project has entered its final phase. Parkstad is supposed to bridge the gap between the new development on the east of the Laan op Zuid and the districts of Oud Zuid on the west. The seams of the worn-out nineteenth-century are being literally rubbed out to make way for a delineated public space and sleekly designed new housing blocks. This operation is reminis-

18
Han Meyer, 'Veranderingen en konstanten op Zuid', in: Verslag werkconferentie 'Kop van Zuid' (Rotterdam, 1990), 42-53.

groep met de grootste problemen het dubieuze privilege krijgt om die problemen op eigen kracht op te lossen.

Graden van (on)bepaaldheid

Doorheen zijn ontwikkeling is Oud Zuid er zonder meer ruimtelijk diverser op geworden. Er is een grotere variatie in het woonbestand, er zijn meer voorzieningen in het publiek domein. En toch kun je stellen dat in termen van graden van (on) bepaaldheid het spectrum versmalt. Vooral in de laatste 40 jaar zijn we getuige van een stedenbouw die op ruimtelijke integratie inzet en daarbij de tweede orde, de B-locatie, de onderbenutte ruimte, de overmaat, in het vizier neemt. Het ertussenuit knippen van de grijze woningmarkt is hier wellicht het meest heldere voorbeeld van. Het resultaat van de verschillende herstructureringsrondes is een georkestreerde diversiteit die wel rekening probeert te houden met de verschillende groepen die op Zuid wonen, maar die stedelingen opsluit in ruimtelijk maatwerk. Voor de kinderen is er ruimte om te spelen, maar ze worden wel geacht om te spelen op de voor hen voorziene wipkip; voor de verschillende stadia in de wooncarrière een woonproduct; voor de soorten ondernemers een begeleidingstraject. De diversiteit die zo tot stand komt is uiterst statisch. Maar echt problematisch is dat ze nieuwe scheidslijnen van in- en uitsluiting introduceert naargelang het beleid wel of niet is aangepast, en vooral naargelang ze de ongelijk verdeelde capaciteit om zich het geprogrammeerde aanbod daadwerkelijk toe te eigenen mee versterkt.

Han Meyer karakteriseerde Oud Zuid eind jaren 1980 als een stadsdeel, waarvan de sociale coherentie ontleend aan de haven en de sociale arbeidsorganisatie eromheen, was weggevloeid en waarvan de industriestad met zijn rationele stedenbouw ook ruimtelijk onderhevig was aan een proces van fragmentatie.[18] De weinige open ruimten, de robuuste structuren van Oud Zuid, zijn niet langer de uitwisselingszones waarin verschillende overlappende werelden zich naar elkaar schikken, maar zijn de breuklijnen van een lappendeken van probleemwijken geworden. Meyer stelde zijn hoop op de herontwikkeling die op Kop van Zuid op touw wordt gezet. Ruim 20 jaar later is deze opgave aan zijn laatste ronde toe. Parkstad moet de brug slaan tussen de nieuwe ontwikkeling ten oosten van de Laan op Zuid en de wijken van Oud Zuid aan de westkant. De naden van de versleten negentiende-eeuwse stad worden letterlijk weggesaneerd om plaats te ruimen voor een afgelijnde publieke ruimte en strak getekende nieuwe bouwblokken. Deze actie doet denken aan de grootschalige vernieuwing

18
Han Meyer, 'Veranderingen en konstanten op Zuid', in: Verslag werkconferentie 'Kop van Zuid' (Rotterdam, 1990), 42-53.

cent of the mass-scale regeneration of the grey-housing flats in the 1970s. Projects like this may get rid of the problems, but in one fell swoop they trade the broad spectrum of strongly and weakly integrated spaces for a rigidly organised order in which all that remains apart from the formal market is marginality.

In the Afrikaanderwijk the choices have been made. The existing forms of enterprise must make way for a process of planned gentrification. After the flats in the 1970s, it is now the retail premises that are being bought up so they can be refranchised and put back on the market as a shopping district for the future residents of Parkstad. From this point of view, Boulevard Zuid looks a lot more interesting. The shopping street has recently undergone a major transformation, but its fate is not yet sealed. The autonomous dynamic of (native and immigrant) enterprise at work in the modest premises that abound in the street exists alongside the new interventions intended to attract retail chains and supermarkets to the shopping street. Here, the potential for a complementary development is still intact. Here, the street operates as a spatial machine that allows these different development paths and tempos, different investment opportunities, high- and low-dynamic, capital-intensive and -extensive, alternately fast and slow, to co-exist to their mutual benefit. Here, from a business economics standpoint, investment is seeping away, but from an urban development perspective the city is fulfilling its economic function and generating, within a spatial setting, the macro-economic surplus value of a heterogeneous and inclusive urban environment, wherein making financial investments and building social and cultural capital need not be mutually exclusive.

Our stroll down the history of Rotterdam-Zuid's development is gradually coming to an end, having drawn in broad outline the possibilities presented by the indeterminate, the margin left over to a lesser or greater extent in the planning of the city. This margin is linked directly to the prospect of an alternative appropriation of the urban space, and the room that the city leaves to accommodate autonomous development and an organic process of transformation. In this we look not to the orchestrated options, the over-determined variety that is being introduced into the city through custom-made urban design, but rather to the variety that is being produced in the historical development of the city within a contingent process of spatial differentiation.

This claim that indeterminacy contributes to the openness of the city's spatial ecosystem is not without its problems. Indeterminacy, this much is clear, is not a value in itself. Indeterminacy is often a sign of decay, of an erosion of social space. Total indeterminacy is the ultimate denial of the spatial variety that

van het grijze wonen in de jaren 1970. Dergelijke projecten verwijderen de problemen, maar ruilen in één beweging het brede spectrum van sterk en zwak geïntegreerde ruimten voor een strak georganiseerde orde waar naast de formele markt enkel de marginaliteit rest.

In Afrikaanderwijk zijn de keuzes gemaakt. Het bestaande ondernemerschap moet wijken voor een proces van geplande gentrificatie. Na de woningen in de jaren 1970, worden nu de winkels opgekocht om ze te kunnen brancheren en opnieuw in de markt te zetten als winkelgebied voor de toekomstige bewoners van Parkstad. Boulevard-Zuid ligt er uit dit oogpunt bekeken een pak interessanter bij. De winkelstraat is recent zwaar getransformeerd, maar zijn lot is nog niet bezegeld. De autonome dynamiek van het (migranten) ondernemerschap, actief in de kleine panden die de straat rijk is, bestaat naast de nieuwe ingrepen die ketenwinkels en supermarkten naar de winkelstraat moeten brengen. Hier is de mogelijkheid van een complementaire ontwikkeling nog intact. Hier functioneert de straat als een ruimtelijke machine die verschillende ontwikkelingspaden en -snelheden, verschillende investeringsmogelijkheden, hoog en laag-dynamish, kapitaalsintensief en -extensief, snel en traag wisselend, naast elkaar laat bestaan en van elkaar laat profiteren. Uit bedrijfseconomisch oogpunt lekt hier de investering weg, maar vanuit stadsontwikkelingsperspectief vervult de stad hier haar economische functie en genereert binnen een ruimtelijk milieu de macro-economische meerwaarde van een heterogeen en inclusief stedelijk milieu, waarin centen investeren en sociaal en cultureel kapitaal opbouwen niet aan elkaar hoeven tegengesteld te zijn.

Onze wandeling door de ontwikkelingsgeschiedenis van Rotterdam-Zuid loopt stilaan ten einde en heeft met grove penseelstreken de mogelijkheden geschetst van het onbepaalde, of de marge die in meer of mindere mate wordt gelaten bij de planning van de stad. Die marge wordt rechtstreeks in verband gebracht met het uitzicht op alternatieve toeëigening van de stedelijke ruimte, en de ruimte die de stad laat om autonome ontwikkeling en een organisch transformatieproces op te nemen. We zijn daarbij niet uit op de georkestreerde opties, de overbepaalde variatie die via ontwerpend stedenbouwkundig maatwerk in de stad wordt ingebracht, maar in de variatie die in de historische ontwikkeling van de stad binnen een contingent proces van ruimtelijke differentiatie wordt aangemaakt.

Deze claim dat onbepaaldheid bijdraagt aan de openheid van de ruimtelijke ecologie van de stad, is niet zonder problemen. Onbepaaldheid, zoveel is duidelijk, is geen waarde op zich. Onbepaaldheid is vaak een teken van verval, van sociaal-ruimtelijke erosie. Totale onbepaaldheid is de ultieme miskenning van de ruimtelijke schakeringen die de stad rijk is. De perioden die er tijdens deze historische vlucht over Rotterdam-Zuid positief uitspringen, zijn degene waarin

abounds in the city. The periods that stand out in a positive way during this fly-over of Rotterdam-Zuid's history are those in which urban design provided a frame. Indeterminacy is therefore not the marginal remnants of the formal order – it is framed by this order and represents its measure of freedom.

Here, the simplicity and solidity of nineteenth-century planning continue to inspire: elementary frameworks, undefined spaces, parataxis. But other constellations also come under review. In the enclave of Katendrecht, with its hard outer shell and soft core, we noted the tactical advantage of a separate world in which different rules apply. Today's cultural sanctuary is still persuasive on this point as well: indeterminacy as the refusal, the suspension of conventions that prevail within rigidly managed public-private urban development. Finally we see the continuing struggle of urban design to address the conflict between free appropriation, organisation and control. Well-meaning attempts to arrive at full harmonisation between spatial organisation, significance and use seem an obstacle to a steady and gradual development of the city. Indeed, the unadjusted city and the relative indeterminacy it expresses come out looking more generous towards its users than the urban spaces foisted on the imaginary resident of the city like a bespoke suit.

From an institutional point of view, indeterminacy isn't a quality in itself either. The self-organisation, the freedom put to use produces the worst as well as the best. Self-organisation without the framework of a legal order, without a level playing field, makes the city vulnerable to dubious intermediaries:[19] the slumlords in the Afrikaanderwijk of the 1960s and 1970s, the shipping masters in the Katendrecht of the 1930s. Here too, the point is that effective urban renewal can create a context within which a cross-pollination among strongly and weakly institutionalised linkages can take place. In that sense, the same is true for the position of the social initiative. Capital-intensive, locally directed investment on the one hand, activism and participation on the other: lacking the prospect of genuine linkage or mutual benefit. In the process, self-organisation threatens to become tantamount to the dubious privilege of being allowed to help oneself. The interest in relative indeterminacy demonstrated in this story about Rotterdam-Zuid is not a plea for deregulation, and even less an argument for allowing urban design to be reduced to the intangible, spontaneous development processes of everyday life. Somewhere in between,

19
Ariel C. Armony, The Dubious Link: Civic Engagement and Democratization (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004).

stedenbouw kaderend is. Onbepaaldheid is dan niet de marginale rest van de formele orde, maar is erin ingesloten en is er de vrijheidsgraad van.

Hier inspireert tot op vandaag de eenvoud en robuustheid van de negentiende-eeuwse stedenbouw: elementaire kaders, onbestemde ruimten nevenschikking. Maar ook andere constellaties passeerden de revue. In de enclave Katendrecht, met zijn harde buitenkant en weke binnenkant, noteerden we het tactisch voordeel van een eigen wereld waar andere regels gelden. Ook de hedendaagse culturele vrijplaats overtuigt nog steeds op dit punt: onbepaaldheid als de weigering, de opschorting van conventies die binnen de strak geregisseerde publiek-private stadsontwikkeling opgeld maken. Ten slotte zien we de aanhoudende worsteling van de stedenbouw met het spanningsveld tussen vrije toeëigening, inrichting en beheer. De welgemeende pogingen om tot volledige afstemming te komen tussen ruimtelijke inrichting, betekenis en gebruik, lijken een gestage en geleidelijke ontwikkeling van de stad in de weg te staan. Meer zelfs, de onaangepaste stad en de relatieve onbepaaldheid die eruit spreekt, komt naar voor als genereuzer ten aanzien van haar gebruikers, dan die stedelijke ruimten die de denkbeeldige bewoner van de stad als een maatpak wordt aangemeten.

Maar ook institutioneel geldt dat onbepaaldheid niet als kwaliteit op zich geldt. De zelforganisatie, de vrijheid waarvan wordt gebruik gemaakt, produceert ook het beste en het slechtste. Zelforganisatie zonder het kader van een wettelijke orde, zonder een gelijk speelveld, levert de stad over aan dubieuze tussenpersonen:[19] de huisjesmelkers in de Afrikaanderwijk van de jaren 1960 en 1970, de shipping masters in het Katendrecht van de jaren 1930. Ook hier geldt dat goede stadsvernieuwing de context kan creëren, waarin kruisbestuiving tussen sterk en zwak geïnstitutionaliseerde verbanden tot stand kan komen. Voor de positie van het maatschappelijk initiatief geldt in die zin hetzelfde. Kapitaalsintensieve gebiedsgerichte investering enerzijds; activering, participatie anderzijds: zonder uitzicht op reële verknoping en wederzijds profijt. Zelforganisatie dreigt daarmee gelijk te komen staan met het dubieuze voorrecht zichzelf te mogen helpen. De interesse in relatieve onbepaaldheid waarvan dit verhaal over Rotterdam-Zuid blijk geeft, is geen pleidooi voor deregulering, en evenmin een pleidooi om stedenbouw te laten indalen in de ongrijpbare spontane ontwikkelingsprocessen van alledaagse praktijken. Net daar tussenin, in de halfbepaalde, gekaderde verbanden liggen de mogelijkheden om stedenbouw en stadsontwikkeling op elkaar te laten aansluiten. De succesvolle bijdrage van de steden-

19
Ariel C. Armony, The Dubious Link: Civic Engagement and Democratization (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004).

among the semi-defined framework of linkages, lie the opportunities for urban design and urban development to connect. A successful contribution by urban design to the open city should be measured by its capacity to deal indirectly with indeterminacy and to enrich the city with a broad spectrum spanning every degree of determinacy: not black or white, but all shades of grey.

This text is based on research conducted within the NWO-funded research project 'Children and Migrant Entrepreneurs in the Maelstrom of Repressive Tolerance' of the Research Group Urbanism at Eindhoven University of Technology.

Translation: Pierre Bouvier

bouw aan de open stad is af te meten aan haar capaciteit om indirect met onbepaaldheid om te gaan en de stad te verrijken met een breed spectrum over alle graden van bepaaldheid heen: niet zwart of wit, maar alle schakeringen van grijs.

Deze tekst is gebaseerd op onderzoek verricht binnen het NWO gefinancierd onderzoeksproject 'Kinderen en ondernemende migranten in de maalstroom van de repressieve tolerantie' van de onderzoeksgroep Urbanism aan de TU Eindhoven.